

UNITATE NAȚIONALĂ, LIBERTATE DE CONȘTIINȚĂ ȘI PRINCIPIILE SOCIETĂȚII DEMOCRATICE

Pr. lect. univ. dr. Marius NECHITA

Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca, Romania

Centrul Universitar Nord, Baia Mare, Romania

Seminarul Teologic Ortodox „Sfântul Iosif Mărturisitorul”, Baia Mare

pr.nechita@gmail.com

Abstract: National Unity, Freedom of Conscience and the Principles of a Democratic Society

Today the national unity, as well as the right of religious liberty and freedom of conscience are recognised, and this in the law of individual countries as well as in declarations of an international nature. We, the Romanians, have achieved this goal due to the sacrifice of our ancestor 100 years ago. Especially for the Romanians from Transylvania, who were many centuries under the rule of the Hungarian crown or under the Habsburgic Empire, the Orthodox church was the single institution that preserved the national identity and the values of our nation.

Keywords: national unity, freedom of conscience, religious liberty, Orthodoxy, principles of democratic society

Libertatea este unul dintre drepturile fundamentale ale omului, garantate prin Constituție; este o lipsă a restricțiilor, este posibilitatea de a acționa după propria voință sau dorință, după bunul – plac, nestingherit. Libertatea este starea celui care nu este supus unui stăpân¹. Firește, sensul libertății sau limitele ei sunt înțelese în multe feluri. Chiar și în învățătura Bisericii se poate observa o lipsă de speculare până la capăt, o oarecare nedefinire în multe feluri. Se pot observa diferențe de opinii deoarece este de nepătruns pentru mintea făpturii cugetătoare modul

1 www.dexonline.ro

în care se împletește libertatea cu mai – nainte – cunoașterea, cu mai – nainte – hotărârea lui Dumnezeu. În învățătura Bisericii nu există o definiție exactă a împreună – lucrării harului cu libertatea omului. Există o împreună – glăsuire, dar importanța percumpănitoare se atribuie harului. De la noi înșine, fără ajutorul harului, nu putem face nimic. Dar harul lui Dumnezeu lucrează în chip smerit, delicat, discret, fără a forța sau constrânge libertatea omului. Așa se explică „tăcerea” lui Dumnezeu sau aparenta Lui absență. Dumnezeu nu iubește nimic scremut, nimic din ce este făcut forțat. De aceea El nu este întotdeauna evident în viața noastră, iar tăcerea Lui este una dintre calitățile Sale, pentru că orice dovadă constrângătoare ar viola conștiința umană (*nu cu năluciri înfricoșându-ne*²). Prin această tăcere, spune Sf. Nicolae Cabasila, Dumnezeu își arată filantropia, iubirea nebună (*maniakon eros*) a lui Dumnezeu față de om³, nepătrunsul respect față de libertatea umană.

Pretutindeni s-au dus și încă se mai duc lupte pentru libertate și neatarnare de multe feluri, dar puțini sunt cei cărora li s-a descoperit taina libertății fiilor lui Dumnezeu. *Duhul stăpânirii* de care vorbește Sfântul Efrem Sirul în rugăciunea ce se rostește în Postul Mare (Doamne și Stăpânul vieții mele...), patima stăpânirii asupra fratelui are ca urmare pierderea propriei neatarnări, la care se adaugă lepădarea de Dumnezeu Dragostei și lipsirea de Duhul Sfânt. În adâncul sufletului celui ce robește se înfăptuiește o prăbușire în nimicnicia ființei. Stăpânirea, de obicei, se dobândește prin silnicie și crime. Asemănarea cu Dumnezeu a celor ce domnesc exclude purtarea tiranică, stăpânirea de robi. Momentul în care renunți la dorința de a stăpâni este momentul în care devii liber.

Pentru a dobândi *libertatea mării fiilor lui Dumnezeu* (Romani 8:21-23: *Pentru că și făptura însăși se va izbăvi din robia stricăciunii, ca să fie părtașă la libertatea mării fiilor lui Dumnezeu*) trebuie lepădate îndulcirile care îl atrag pe om. Omul rămâne în robie dacă în el stăpânește înclinarea spre cele pătimase. Libertatea noastră constă în faptul că avem stăpânia să ne supunem înțelegător și din convingere legii lui Dumnezeu, voii Lui, să devenim *robi ai dreptății* (Romani 6:18) sau, dimpotrivă, să respingem harul și Adevărul.

2 Fragment dintr-o rugăciune din Molitvelnic.

3 Paul Evdokimov – *Iubirea nebună a lui Dumnezeu*, Ed. Anastasia, București, f.a., p. 25.

Liber nu e cel care face ce vrea, ci acela care, în timp ce poate să facă tot ce vrea, își varsă în mod liber sângele său și sudoarea înaintea lui Hristos cel răstignit, ca să fie povățuit la Înviere.⁴ Așadar, desăvârșita libertate este o dăruire de bună-voie a sinelui nostru lui Dumnezeu, cum rostim în cântare de la Liturghie: *pe noi înșine, și toată viața noastră lui Hristos Dumnezeu să o dăm*. Această robie din proprie inițiativă este cea mai înaltă libertate, când o face omul însuși. Deșertându-se pe sine în iubirea de Dumnezeu și de aproapele, omul se transcende pe sine însuși, dragostea „trăiește” în celălalt, iar nu în iubirea de sine. Prin această ieșire din limitele sale egoiste, dragostea duce la stăpânirea a toate.

Când voința liberă a omului Îl respinge pe Dumnezeu și omul devine din chip al lui Dumnezeu, idol al lui însuși, potrivit Canonului celui Mare al Sfântului Andrei Cretanul, inima se învârtoșază, iar unitatea funcțiilor psihosomatice „se frânge”, personalitatea se scinează.⁵

Asumarea căii în Hristos, în libertate, înseamnă a-l iubi pe aproapele ca pe tine însuși, iar aceasta este mai mare virtute decât postul, privegherea etc. Celui care se legase cu un lanț de un zid, arhiepiscopul Meletie al Antiohiei îi poruncește să se deslege, deoarece nu cu lanțul se leagă creștinul, ci cu dragostea și cu libertatea. Forma cu totul superioară și cutremurător de grea a sfințeniei este ca, liber fiind, într-o obște închisă trăind, să-ți iubești aproapele nu mai puțin ca pe tine, așa cum Hristos și-a iubit apostolii (Ioan 8:34-36).⁶ O renunțare la libertate, o tăiere a vocii proprii și asumare, prin ascultare, a vocii sau povățuirii starețului întâlnim în monahism. În mănăstirile ortodoxe rânduielile de viețuire au o anumită elasticitate, sunt mai puțin rigide decât „Regulile” monahismului occidental, în sensul în care acestea sunt practicate în Apus, tocmai pentru că sunt asumate în mod liber, sub forma tradiției orale și a slujbelor, rânduielile păstrându-și caracterul duhovnicesc.⁷ Sfântul Siluan Athonitul recunoștea că adevărata robie este una singură: cea a

4 Arhim. Emilian Simonopetrilul, *Tâlcuire la viața Sf. Nil Calavritul*, Ed. Sf. Nectarie, 2009; p. 191.

5 Pannayotis Nellas- *Omul, animal îndumnezeit. O perspectiva antropologică*, Ed. Deisis, Sibiu, 2002 p. 184.

6 N. Steinhardt- *Convorbiri cu Zaharia Sângiorzan și Nicolae Băciuș*, Ed. Polirom, Iași, 2015, p. 203.

7 Mitropolitul Antonie Plămădeală – *Tradiție și Libertate în spiritualitatea ortodoxă*, Ed. Sofia, București, 2010, p. 59.

păcatului, iar adevărata libertate este tot una singură: învierea lui Dumnezeu.⁸ Prin harul Duhului Sfânt, omul devine liber (2 Corinteni 3:17): *unde este Duhul lui Dumnezeu, acolo este și libertatea și* (Ioan 8:34-36): *Tot cel ce săvârșește păcatul, rob este păcatului. Și robul nu rămâne în casă în veac. Deci, de va slobozi pe voi Fiul, cu adevărat slobozi veți fi.* Adevărata libertate este acolo unde nu există moarte, unde este adevărata ființare veșnică, adică în Dumnezeu. Sfântul Siluan îi cuprinde în rugăciunile sale pe acei oameni care-și caută libertatea în afara lui Dumnezeu, în în-tunericul cel mai din afară.

Libertatea omului este cu adevărat reală, și atât de mare, încât nici jertfa lui Hristos Însuși, nici jertfa tuturor celor ce au pășit pe urmele lui Hristos nu poate duce neapărat la biruință. Mântuitorul a spus: *Iar Eu, când Mă voi înălța de pe pământ, îi voi trage pe toți la Mine* (Ioan 12:32-33). Dragostea lui Hristos nădăjduiește să atragă pe toți la Sine, dar nu se știe cine, mulți sau puțini, vor răspunde prin respingere sau refuz. Arhimanditul Sofronie Saharov este de părere că tocmai această înfricoșătoare posibilitate a libertății, cunoscută în experiența duhovnicească a Bisericii, a dus la respingerea ideii origeniste a apocatastazei, adică a mântuirii finale a tuturor sufletelor. Conștiința puținței veșnicei pierzării a rămas adânc întipărită în sufletul Sfântului Siluan și se regăsește în scrierile și rugăciunile lui. În starea de har, sufletului i se descoperă măsura libertății omului.

Esența absolutei libertăți e aceea de a-ți putea determina ființa, în afara oricărei dependențe sau constrângeri. Acest lucru e propriu lui Dumnezeu. Ispita făpturii slobode, a omului, e aceea de a-și zidi singur ființa, de a se face Dumnezeu, iar nu de a primi ceea ce i se dă; a accepta sau a primi ceea ce ți se dă, naște un sentiment de dependență, de smerenie greu de suportat pentru sufletele cuprinse de mândrie. Această ispită se biruiește prin credința care atrage Harul, iar când sufletul iubește pe Dumnezeu și trăiește prin El, nu mai are simțământul dependenței.

Înzestrat cu darul libertății⁹, omul poate lupta pentru a-și hotărî soarta, în acord cu voia lui Dumnezeu și împreună cu cei din neamul său.

8 Arhim. Sofronie Saharov – *Cuviosul Siluan Athonitul*, Ed. Reîntregirea, Alba Iulia, 2009, p. 116.

9 Ioan-Gheorghe Rotaru, „Freedom of Religion, Always a Hot Issue”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință (Journal for Freedom of Conscience)*, Ioan-Gheorghe Rotaru, Dragoș Mușat (eds.), Editions IARSIC, Les Arsc, France, 2017, pp. 545-550.

Având conștiința apartenenței unui grup etnic, comunitățile, oamenii au luptat pentru libertate și unitate. Acest ideal al unității naționale, pentru noi, românii, s-a înfăptuit prin darul lui Dumnezeu și prin sacrificiul înaintașilor noștri, s-a materializat acum 100 de ani. Unitatea națională pentru care au luptat strămoșii noștri, a avut, în anul 1918 înțelesul de unitatea teritorială și instituțională, bazată pe unitatea de limbă, de credință, „de sânge” sau de neam. Chiar dacă secole de-a rândul, cele trei mari țări române au fost separate din punct de vedere politic, administrativ, locuitorii lor au trăit cu această conștiință a unității de neam, iar în 1918 a avut loc o recunoaștere a unității neamului românesc, prin unificare teritorială, de către celelalte națiuni ale lumii. Conștiința unității neamului nostru s-a manifestat prin purtarea permanentă de grijă a domnilor Moldovei și ai Țării Românești față de românii din Transilvania, aflați sub stăpânire străină, sprijinind cultura și credința strămoșească de aici, prin construirea unor lăcașe de cult, prin tipărirea de cărți în limba română, pregătirea și hirotonirea preoților și a episcopilor care și-au desfășurat activitatea aici. De asemenea, cea care a luptat pentru păstrarea identității naționale a fost Biserica Ortodoxă. În Transilvania, ea a fost singura instituție apărătoare și păstrătoare a identității naționale. Acest lucru a fost exprimat clar într-o scrisoare adresată mitropolitului Andrei Șaguna de către locuitorii din Sighetul Marmației¹⁰. Semnatarii scrisorii își exprimau dorința de a reveni în sânul Bisericii Ortodoxe de unde „strămoșii noștri, seduși fiind, s-au despărțit”, întrucât doar aici își pot păstra nealterată ființa națională, în fața politicilor de schimbare a identității naționale, sesizând primejdia desnaționațizării prin catolicismul unguresc care devenise ceva specific național, mai mult politic decât religios.¹¹ Redăm un fragment din scrisoare: *„națiunea noastră...nicăeri nu a fost așa expusă contopirii în altă națiune, ca tocmai în Maramurăș, unde sub jugul absolutist al ierarhiei rusești (nn. în a1740 a fost desființată abuziv Episcopia Ortodoxă a Marmureșului, toate parohiile trecând forțat sub jurisdicția Episcopiei rutene unite de la Muncaci) șapte sate române limba de totul și-au pierdut, numai portul și datinele arată că și pe acolo locuiesc strănepoții*

10 Scrisoarea, datată 19 septembrie 1869, a fost publicată în Ziarul Tribuna, Arad, nr. 82, 83 din 28-29 aprilie (11-12 Mai) 1904; originalul se află în arhiva Mitropoliei Ardealului, Sibiu.

11 Dr. Onisifor Ghibu, *Catolicismul unguresc în Transilvania și politica religioasă a Statului Român*, Cluj, 1924, p. 25.

lui Dragoș”.¹² Ortodoxia nu subestimează factorul național, întrucât umanul există numai în formă națională, dar nici nu s-a folosit de elementele identitare, făcând prozelitism. Nu există om anațional. Chiar și primii oameni, creați de Însuși Dumnezeu n-au fost anaționali, ci au vorbit o limbă, au avut o anumită mentalitate, o anumită structură lăuntrică, psihică și trupească.¹³ Catolicismul vede în afirmarea națiunii o afirmare a unei realități păgâne, inferioare, tocmai pentru tendințele sale sutoritare, centralizatoare și de uniformizare. Pe de altă parte, protestantismul este mult prea individualist și fără nicio credință posibilitățile de îmbunătățire a vieții omenești, prin harul și ajutorul lui Dumnezeu. Ritmul devenirii întru Ființă, a îndumnezeirii, a sfințirii, oferit de cele 3 mari confesiuni, ales și asumat liber, uneori prin luptă, de fiecare popor în parte nu îngustează libertatea neamului respectiv, întrucât niciun popor, niciun grup social n-a trăit vreodată fără un ritm oarecare de viață spirituală. Nevoia omului de a-și satisface nevoile spirituale izvorăște din calitatea sa de făptură creată supă chipul Făcătorului, pe care mereu îl va căuta. El caută să trăiască prezența și lucrarea dumnezeiască în propria ființă, caută să vadă pe Cel ce ne dă identitatea, pe Hristos Însuși. Chipul dumnezeiesc din om constituie baza pe care se clădește necesitatea omului de a vedea pe Făcătorul său și de aceea, neliniștit este sufletul până nu-L găsește pe Dumnezeu pentru a se odihni în El. Această neliniște bună a sufletului este surprinsă de Sfântul Grigorie de Nazianz care spune: „În calitatea mea de țărână sunt legat de viața de aici, dar pentru că sunt și o părticică dumnezeiască, am în sufletul meu dorul după viața viitoare, dorul după Dumnezeu: Pentru Tine trăiesc, pentru Tine vorbesc, Ție înalț cântare.”¹⁴

Părintele profesor Dumitru Stăniloae, vorbind despre raportul dintre creștinism și națiune, dintre Ortodoxie și românism, despre „calitatea națională a eului”, afirma următoarele: „Fiecare om vine cu o schemă originală apriorică, determinată numai în parte de trecut și în cadrul căreia are să-și manifeste libertatea creatoare, umplându-o cu un conținut sau altul. Ipostasul fiecărui om vine de la Dumnezeu, dar vine străbătând prin mediul unui trecut acumulat în părinții pământești, și acest drum se integrează

12 Ziarul Tribuna, Arad, nr.82, 83 din 28-29 aprilie (11-12 Mai) 1904.

13 Dumitru Stăniloae, *Ortodoxie și Românism*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1939, p. 42.

14 Paul Evdokimov - *Ortodoxia*, Ed. IBMBOR, București, 1996, p.87.

în actul constituirii sale după imaginea ce-o are în ceruri... În felul acesta, calitatea națională a eului omenesc nu este ceva accidental, de suprafață, aposterioric, ci face parte din destinul esențial al lui.”¹⁵

Libertate de conștiință, precum și dorința de eliberare de sub jugul stăpânirii străine și realizarea unității naționale s-au manifestat chiar și în arta eclesială. Astfel, pictura murală a bisericilor de lemn din Transilvania, și în special din Maramureș, abordează, cu predilecție teme care fac aluzie la păstrarea dreptei credințe și a identității naționale¹⁶: lupta lui Nestor cu Lie, neamurile ostile românilor, atât politic cât și religios, chemate la judecată, pictate în vecinătatea iadului, în scena Infricoșatei Judecăți, alte personaje negative din compozițiile iconografice, îmbrăcate în costume de epocă specifice husarilor maghiari, ori nemților.¹⁷ În aproape toate bisericile, unde este pictată lupta păgânului Lie cu creștinul Nestor (prăznuit în 27 octombrie, ucenic al Sfintului Dimitrie), păgânul Lie este îmbrăcat în costum de husar maghiar, iar neamurile chemate la judecată, pictate în vecinătatea iadului, în costume specifice fiecărei etnii, sunt acelea care ne-au asuprit în vreun fel, fie politic, fie religios: turci, tătari, frânci, nemți, maghiari. Astfel, caracterul de manifest al picturii murale din bisericile de lemn transilvănene ne dezvăluie năzuința poporului român spre dobândirea unei libertăți religioase, de expresie și a libertății de a-și hotărî soarta. Libertatea religioasă și cea de expresie sunt acum drepturi fundamentale ale omului.

Una din marile binefaceri ale Marii Uniri din 1918 este dobândirea unor drept fundamentale mai ales pentru românii din Transilvania și implicit din Maramureș, drepturi garantate azi prin Constituție – libertatea religioasă și cea de expresie. Putem să ne manifestăm liber credința și ceea ce ne definește și ne dă identitate ca popor, ceea ce ne face unici, fără iminența martiriului. Avem acces la cultură, la cunoaștere prin tiră pârerea de cărți în limba noastră, avem ierarhie bisericească de legea și neamul nostru, putem construi lăcașe de cult- lucruri de neconceput

15 Dumitru Stăniloae, *op.cit.*, p. 9- 10.

16 Drd. Dumitrița Filip – *Rolul iconografiei maramureșene în afirmarea identității naționale, de la desființarea abuzivă a Episcopiei Ortodoxe (1740) până în vremea mitropolitului Andrei Șaguna*, în rev. Ortodoxia maramureșeană, anul XXII, nr. 22/ 2017, pp. 129- 140.

17 Anca Bratu- *Pictura murală maramureșeană: meșteri zugravi și interferențe stilistice*, Ed. ACS, București, 2015.

pentru maramureșenii aflați sub stăpânire străină până acum o sută de ani, dar și după Dictatul de la Viena, din 1940.

O comunitate adevărată, autentică își are temeiul în pilda Fiului Risipitor. Cu alte cuvinte, ea este o comunitate de oameni liberi, o comunitate din care poți pleca și la care poți să te întorci fără frica osândeii, a disgrației, a unei eventuale pedepse.¹⁸

Libertatea religioasă presupune respect față de credința celorlalți, respect tradus prin a nu uzurpa spațiul duhovnicesc al celorlalți; iar acest respect nu trebuie confundat cu o aderare la altă credință, cu o dezartare. A-ți respecta aproapele, chiar și în ceea ce privește manifestarea credinței prin cult, nu te face un apostat al credinței tale, ci te arată următor al lui Hristos Cel răstignit pentru tot omul, indiferent de rasa, credință sau etnie.

Dacă Însuși Dumnezeu, Făcătorul cerului și al pământului respectă atât de mult libera alegere a omului, de ce omul n-ar respecta libertatea aproapelui său, sau popoarele nu și-ar respecta drepturile și libertățile, conviețuind pașnic, în toleranță și respect reciproc?

Unitatea națională dobândită acum o sută de ani, precum și celelalte drepturi și libertăți garantate prin Constituție, dobândite prin darul jertfei înaintașilor noștri trebuie mereu apărate, asumate, înfăptuite nu doar în planul practic al vieții, dar și conștientizate, înțelese ca daruri ale lui Dumnezeu. Așa cum trebuie apărată integritatea teritorială a țării, tot așa trebuie apărate memoria națiunii și valorile care ne dau identitate: spăritualitatea Răsăritului creștin. Până la formarea statului român modern, Biserica Ortodoxă, biserica neamului a fost singura păstrătoare a valorilor acestui neam și formatoarea unei culturi românești, a limbii noastre, a scrisului. Primele cărți tipărite au avut caracter religios – monumente ale literaturii noastre: Cazania Varlaam, Iași 1643, Biblia lui Șerban Cantacuzino, București, 1688, Noul Testament de la Bălgrad, 1699 etc.; acestea au fost primele manuale după care s-a învățat a scrie și a citi românește. Dar, mai presus de acestea, dezvoltarea poporului nostru, și închegarea sa într-un stat, prin realizarea Marii Uniri, prin unificarea teritorială, s-a datorat ritmului etnic, dat de ritmul vieții spirituale, care având o oarecare durată a format tradiția neamului nostru. Lipsa

18 Andrei Pleșu, *Despre frumusețea uitată a vieții*, ed. a II-a adăugită, Ed. Humanitas, București, 2015, p. 129.

oricărui ritm etnic durabil duce la anarhie și disoluție¹⁹. Cu alte cuvinte, potrivit părintelui Dumitru Stăniloae, „*sufletul românesc a fost frământat și răscopt în mustul ortodoxiei*”²⁰.

Dacă societății românești actuale, poporului, în răzvrătirea sa contra Bisericii neamului, nu-i mai convine ritmul ortodox, trebuie să-și aleagă altul, adică alt tip de spiritualitate, altă religie. Părintele Stăniloae lansează o întrebare retorică, ce merită luată în considerare ori de câte ori uităm de contribuția Bisericii la dezvoltarea și devenirea acestui neam: „*Întrebarea este însă: găsim undeva un ritm mai bun și nu cumva a format ritmul ortodox în poporul nostru anumite însușiri care fac acum parte integrantă din spiritualitatea lui specifică, nu cumva și-a imprimat ortodoxia pecetea adânc în firea românească?*”

Bibliografie

- ✦ *Biblia*, București, 2001.
- ✦ Molitfelnic, București, 2013.
- ✦ Bratu, Anca – Pictura murală maramureșeană: meșteri zugravi și interferențe stilistice, Ed. ACS, București, 2015.
- ✦ Evdokimov, Paul – Ortodoxia, Ed. IBMBOR, București, 1996.
- ✦ Idem, *Iubirea nebună a lui Dumnezeu*, Ed. Anastasia, București, f.a.
- ✦ Filip, Drd. Dumitrița – Rolul iconografiei maramureșene în afirmarea identității naționale, de la desființarea abuzivă a Episcopiei Ortodoxe (1740) până în vremea mitropolitului Andrei Șaguna, în rev. *Ortodoxia maramureșeană*, anul XXII, nr. 22/ 2017, pp. 129-140.
- ✦ Ghibu, Dr. Onisifor – *Catolicismul unguresc în Transilvania și politica religioasă a Statului Român*, Cluj, 1924.
- ✦ Nellas, Pannayotis – *Omul, animal îndumnezeit. O perspectivă antropologică*, Ed. Deisis, Sibiu, 2002.
- ✦ Plămădeală, Mitropolitul Antonie – *Tradiție și Libertate în spiritualitatea ortodoxă*, Ed. Sofia, București, 2010.
- ✦ Pleșu, Andrei – *Despre frumusețea uitată a vieții*, ed. a II-a adăugită, Ed. Humanitas, București, 2015.

19 Dumitru Stăniloae- *op.cit.*, p.67;

20 Ibidem., p. 68.

- ♦ Rotaru, Ioan-Gheorghe, „Freedom of Religion, Always a Hot Issue”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință (Journal for Freedom of Conscience)*, Ioan-Gheorghe Rotaru, Dragoș Mușat (eds.), Editions IARSIC, Les Arsc, France, 2017.
- ♦ Saharov, Arhim. Sofronie – *Cuviosul Siluan Athonitul*, Ed. Reîntregirea, Alba Iulia, 2009.
- ♦ Simonopetritul, Arhim. Emilian – *Tâlcuire la viața Sf. Nil Calavritul*, Ed. Sf. Nectarie, 2009.
- ♦ Stăniloae, Dumitru – *Ortodoxie și Româanism*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1939.
- ♦ Steinhardt, Nicolae – *Convorbiri cu Zaharia Sângiorzan și Nicolae Băciuț*, Ed. Polirom, Iași, 2015.